

TÜRKİYE'DE DIŞ POLİTİKA İLE İÇ HUKUK DÜZENİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: T. C. 1982 ANAYASASI ÇERÇEVESİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

THE RELATIONSHIP BETWEEN FOREIGN POLICY AND DOMESTIC RULES OF LAW IN TURKEY: A GENERAL EVALUATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE 1982 CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF TURKEY

Dr. Bülent ŞENER

Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

Özet

Devletler, uluslararası alanda değişik birimlerle ilgili dış politikalarını oluştururken ve uygularken, hukuk iki değişik düzeyde devreye girmektedir: Bunlardan birincisi, devletin bağlı olduğu kendi iç hukuk düzenlemeleri iken (ulusal hukuk); ikincisi, uluslararası ve uluslararası hukuktur. Günümüzde devletler dış politikalarını yönlendirirken kendi iç hukukları, uluslararası hukuk, ulusüstü hukuk ve ulusötesi hukuk kurallarını hesaba katarak hareket etmek zorundadırlar. Şurası bir gerçektir ki, devletlerin dış politikalarını oluştururken ve uygularken etkilendikleri ilk hukuk düzeni doğal olarak kendi iç hukuklarıdır ve bu nedenle devletler, dış politikalarını oluştururken ve uygularken kendi ulusal hukuk kurallarıyla bağlıdırlar. Bu bağlamda, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması sürecinde de yukarıda genel olarak dikkat çekilen durum ve yapılar geçerlidir. Bu çalışmada, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması süreçlerinde karar alıcılar ve uygulayıcıların T. C. 1982 Anayasası çerçevesinde uymaları gereken anayasal sınırlılıkların neler olduğu incelenmiştir. Bununla yanında, çalışmada, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması sürecinde, anayasal yetki ve sorumluluklar bakımından özellikle TBMM rolüne dikkat çekilerek, bu çerçevede yasama ve yürütme erkleri arasında zaman zaman yaşanan anayasal tartışmalara ve aykırılıklara da örneklerle yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış politika, İç hukuk, Uluslararası hukuk, Anayasa, TBMM

Abstract

Law comes into play at two different levels when states formulate and implement their foreign policy relating to various units in the international arena: The first of these is the domestic rules of law (national law) the state is bound to, and the second is international and supranational laws. Today, in guiding their foreign policies, states are obligated to act taking into account their own domestic laws, international laws, transnational laws and transnational rules of law. One thing is clear: in formulating and implementing their foreign policies, the first rule of law, that states are influenced by are their own domestic laws, and for this reason are bound to their own national rules of law is given. Within this context, the situation and framework, briefly mentioned above, in the

process of formulating and implementing Turkish foreign policy, are valid. In this study, the constitutional limitations that decision-makers and practitioners need to adhere to in the process of formulating and implementing Turkish foreign policy within the scope of the 1982 Constitution of the Republic of Turkey are examined. In addition, the study draws attention in particular to the role of the Grand National Assembly of Turkey (TGNA), in terms of its constitutional authority and responsibilities, in the process of formulating and implementing Turkish foreign policy and within this context, examples of constitutional debates and violations that take place from time to time between the legislative and executive powers, are analyzed.

Key Words: Foreign Policy, Domestic Law, International Law, Constitution, the Grand National Assembly of Turkey

GİRİŞ

Devletler, uluslararası alanda değişik birimlerle (birey, devlet, hükümetlerarası ya da hükümetler dışı uluslararası örgüt vs.) ilgili dış politikalarını oluştururken ve uygularken, hukuk iki değişik düzeyde devreye girmektedir:

- i) Devletin dış ilişkilerinin bağlı olduğu iç ya da ulusal hukuk rejimi düzeyinde,
- ii) Dış ilişkileri düzenleyen hukuk rejimi (uluslararası ve ulusüstü/uluslarüstü hukuk) düzeyinde.¹

Uluslararası toplumun gelişmesiyle, sözü edilen her iki hukuk rejiminin de kapsamında bazı değişikliklere rastlanmaktadır. Bu gelişmeler iç hukukta devletin dış politikası konusunda eskiden dış politika içinde yer almayan yeni konuların eklenmesini içerirken; dış ilişkileri düzenleyen hukuk rejiminde, uluslararası kamu hukuku dışında başka hukuk düzenlerinin ortaya çıkması sonucu yeni alt hukuk bölümlerinin varlığını gündeme taşımaktadır. Böylece, günümüzde bir devlet dış politikasını yönlendirirken kendi iç hukukunu, uluslararası hukuk, ulusüstü hukuk (supranational law) ve ulusötesi (postnational law) hukuk kurallarını hesaba katarak hareket etmek zorundadır.²

Doğaldır ki, devletlerin dış politikalarını oluştururken ve uygularken etkilendikleri ilk hukuk düzeni kendi iç hukukları olmaktadır ki; devletler, dış politikalarını oluştururken kendi ulusal hukuk kurallarıyla bağlı olarak bunu gerçekleştirmek ve uygulamaya koymak durumundadırlar.³ Bu bağlamda, devletlerin dış ilişkilerinin ve dış politika tercihlerinin anayasal ve yasal sınırlarının iç hukukta üç düzeyde ele alınarak incelenmesi mümkündür:

- 1) Dış ilişkilerin ve dış politika tercihlerinin ideolojik, politik, hukuki içeriği bakımından uyulması gereken anayasal sınırlar,⁴
- 2) Devletlerin dış politikalarının başlıca araçlarından olan⁵ ve dış politikanın en çok hukukileştiği alan olan andlaşma yapma yetkisi konusundaki karar alma ve uygulama mekanizmaları,⁶
- 3) Dış politikanın en sıcak konusu olan askeri güç kullanma konusunda alınacak kararların hukuki çerçevesi ve mekanizmaları,⁷

¹ Hüseyin Pazarcı, "Türk Dış Politikası ve Hukuk", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 7, No: 2 (Bahar 2008), s. 119.

² Pazarcı, "Türk Dış Politikası ve Hukuk", s. 120.

³ Pazarcı, "Türk Dış Politikası ve Hukuk", s. 120.

⁴ Bülent Tanör, "Türkiye'de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3. bs., Der. Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 809.

⁵ Pazarcı, "Türk Dış Politikası ve Hukuk", s. 120.

⁶ Tanör, "Türkiye'de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi", s. 809.

Bu bağlamda, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması sürecinde de yukarıda genel olarak dikkat çekilen durum ve yapılar geçerlidir. Bu çalışmada, öncelikle, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması süreçlerinde karar alıcılar ve uygulayıcıların T. C. 1982 Anayasası çerçevesinde uymaları gereken anayasal sınırlılıklar ele alınıp, değerlendirilecektir. İkinci olarak ise, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması sürecinde, anayasal yetki ve sorumluluklar bakımından özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) rolüne dikkat çekilecek ve bu çerçevede yasama ve yürütme erkleri arasında zaman zaman yaşanan anayasal tartışmalara ve aykırılıklara da örneklerle yer verilip, tartışılacaktır.

1. 1982 Anayasası’nda Dış Politikaya İlişkin Anayasal Sınırlar

1.1. Dış İlişkilerin ve Dış Politika Tercihlerinin İdeolojik, Politik, Hukuki İçeriği Bakımından Uyulması Gereken Anayasal Sınırlar

Dış politika ile iç hukuk arasındaki ilişkinin birinci boyutunu, “dış ilişkilerin ve dış politika tercihlerinin ideolojik, politik, hukuki içeriği bakımından uyulması gereken anayasal sınırlar” oluşturmaktadır. Bu bağlamda, 1982 Anayasası’nda bu anayasal sınırların neler olduğu konusunda bazı çıkarımlar yapabilmek için öncelikle Anayasa’nın “Başlangıç” bölümüne bakmak gerekir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, “Başlangıç” bölümünde yer alan ilkelerin/değerlerin dış politika seçeneklerini çevreleyen hukuk ilkelerini mi yoksa yol gösterici bir siyasal felsefe değerlerini mi oluşturduğu konusunda görüş farklılıkları olsa da, bu ilkelerin/değerlerin dış politikada göz önünde bulundurulmaları gereği yadsınamaz. Bu bağlamda, “Başlangıç” bölümünde vurgu yapılan ilkeler/değerler şunlardır: “Atatürk’ün belirlediği milliyetçilik anlayışı”, “Atatürk ilkeleri ve inkılapları”, “Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olma”, “Türkiye Cumhuriyeti’nin ebedi varlığı, refahı, maddi ve manevî mutluluğu ile çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi”, “Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, devleti ve ülkesiyle bölünmez bütünlüğü esası”, “Laiklik ilkesi”, “Yurtta sulh, cihanda sulh arzu ve inancı”.⁸

⁷ Tanör, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, s. 809.; Pazarcı, “Türk Dış Politikası ve Hukuk”, s. 120.

⁸ T. C. 1982 Anayasası’nın “Başlangıç” bölümü şöyledir (Dış politika açısından ilişkili görülen ilkelerin/değerlerin altı tarafımdan çizilmiştir):

“(Değişik: 23.7.1995-4121/1 md.) Türk Vatanı ve Milletinin ebedî varlığını ve Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk’ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O’nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda; Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak, Türkiye Cumhuriyetinin ebedî varlığı, refahı, maddî ve manevî mutluluğu ile çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde; Millet iradesinin mutlak üstünlüğü, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğu ve bunu millet adına kullanmaya yetkili kılınan hiçbir kişi ve kuruluşun, bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı; Kuvvetler ayrımının, Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmeyip, belli Devlet yetki ve görevlerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medenî bir işbölümü ve işbirliği olduğu ve üstünlüğün ancak Anayasa ve kanunlarda bulunduğu; (Değişik: 3.10.2001-4709/1 md.) Hiçbir faaliyetin Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı; Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak millî kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu; Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu, birbirinin hak ve hürriyetlerine kesin saygı, karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla ve ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’ arzu ve inancı içinde, huzurlu bir hayat talebine hakları bulunduğu; fikir,

Diğer taraftan, Anayasa'nın değiştirilemez hükümleri çerçevesinde yer alan ilk üç maddeyle birlikte "Devletin Temel Amaç ve Görevleri" başlığında yer alan 5. madde dış politikanın oluşturulmasında ve yürütülmesinde uyulması gereken hukuksal zorunlulukların temel çerçevesini çizmektedir. Diğer bir deyişle, bu maddeler dış politikada uyulması zorunlu anayasal emirleri oluşturmaktadır. Buna göre, 1. maddede belirtilen devletin şeklinin "Cumhuriyet" olması; 2. maddede Cumhuriyetin nitelikleri olarak belirtilen "insan haklarına saygılı ve Atatürk milliyetçiliğine bağlı demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti" olması; 3. maddede belirtilen "Türkiye Devleti'nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü", dilinin "Türkçe", ulusal marşının "İstiklal Marşı" ve başkentinin "Ankara" olması gibi değiştirilemez unsurlar ile 5. maddede belirtilen "Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini ...korumak" şeklinde ifade edilen düzenlemeler bu konudaki hukuksal zorunluluklardır.

1.1.1. Dış Politikada İki Tartışma: Laiklik, Avrupa Birliği

1982 Anayasası'nda var olan bu hukuksal zorunluluklarla ilgili olarak Türk dış politikasında yaşanan en önemli tartışmalardan biri, "laiklik" ilkesi bağlamında Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'yla (İİT, o tarihteki adıyla İKÖ) olan ilişkisi üzerine ortaya çıkmıştır. Türk dış politikasının niteliklerinden olan "pragmatizm" boyutuyla değerlendirilebilecek bu ilişkinin⁹

inanç ve kararıyla anlaşılacak, sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere, Türk Milleti tarafından, demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi olunur." Bkz. T. C. 1982 Anayasası, Kanun No: 2709, Kabul Tarihi: 7.11.1982, Resmi Gazete, Sayı: 17863 (Mükerrer), Tarih: 9.11.1982.

⁹ Gerçekten de Türkiye'nin İKÖ üyeliği "pragmatist" dış politika anlayışı açısından önemli bir örnektir. Olayların gelişimi şöyledir: İsrail'in işgali altındaki Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'da 21 Ağustos 1969'da bir yangının çıkması bütün İslam ülkelerinde büyük tepkiler uyandırmıştır. Bunun üzerine Fas Kralı II. Hasan, İslam ülkeleri devlet başkanlarına birer mesaj yollayarak, bir İslam Zirvesi'nin toplanması önerisinde bulunmuştur. Bunun sonucunda, İKÖ'nün temellerinin atıldığı ilk İslam zirvesi 22-25 Eylül 1969'da Fas'ın başkenti Rabat'ta 25 devletin katılımıyla toplanmıştır. Türkiye'nin, zirveye katılıp katılmayacağı konusunda gerek kamuoyunda gerekse dışişleri bürokrasinde yoğun tartışmalar yapılmıştır. Olumsuz yöndeki görüşlerin temel savı, zirveye katılımın Türkiye'nin anayasasında yer alan laiklik ilkesi yönünden sakıncalı ve hatta aykırı olduğudur. Aksi yöndeki görüşlerin temel savı ise, zirvenin Mescid-i Aksa yangını üzerine ve sadece Müslüman ülkeleri kapsayacak şekilde tanzim edilerek din faktörünün öne çıkartılmasına rağmen; meselenin siyasi yönünün de olduğu ve bu yüzden Türkiye'nin çağrıyı reddetmesi durumunda, bunun Türkiye'nin Mescid-i Aksa yangınına kayıtsız kaldığı şeklindeki yorumlanacağı ve dolayısıyla Arap ve İslam ülkeleriyle düzeltilmek istenen ilişkilerinin yeniden bozulmasına yol açacağıydı. Dönemin Adalet Partisi Hükümeti ve onun Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'de, zirveye katılmama durumunda kamuoyundan gelebilecek yoğun tepkileri de dikkate alarak, Türk halkını da gücendirmeyecek bir tavır geliştirmeye çalışmıştır. Sonuçta, Türkiye, zirveye Dışişleri Bakanı başkanlığındaki bir heyetle katılmıştır. Zirvenin, devlet ve hükümet başkanları düzeyinde tertip edildiği düşünüldüğünde, Türkiye'nin zirveye bakan düzeyinde katılımının, zirvede alınacak kararlara geleneksel dış politikasını aşacak bir şekilde angaje olmamak maksadıyla örtüştüğü söylenebilir. Öte yandan, Mayıs 1976'da İstanbul'da yedincisi gerçekleştirilen İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı da, Türkiye-İKÖ ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira, Rauf Denktaş'ın da Kıbrıs Türk Toplumu'nu temsil etme imkanı bulunduğu konferansta, Türkiye'nin bazı dış politika sorunları da gündeme gelmiş ve bu sayede Kıbrıs Türklerinin sorunları dile getirilmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında, Türkiye'nin Arap ve İslam ülkeleriyle ilişkileri daha yüksek bir düzeye çıkmıştır. Dönemin başbakanı Bülent Ulusu'nun hükümet programına da yansıyan bu durum sonucunda, 25-28 Ocak 1981'de Mekke ve Taif'te gerçekleştirilen III. İslam Zirvesi'ne Türkiye ilk kez başbakan başkanlığındaki bir heyetle katılmıştır. Her ne kadar, konferans sonrasında yayınlanan bildiride yer alan bazı ifadeler Türkiye'nin laiklik ilkesiyle örtüşmese de; Türk heyeti, Başbakan Bülent Ulusu'nun konferansta yaptığı konuşmada, Türkiye'nin laik bir devlet olduğu ve

hukuksal boyutuyla ilgili olarak şunları söylemek mümkündür: Bilindiği üzere, İKÖ’nün kurucu andlaşmasına taraf olma konusunda 1976 yılında hükümetin TBMM’ye sunduğu bir kanun tasarısı kadük olmuştur. O tarihten bu yana da Türkiye örgütün “de facto” bir üyesidir. Kurucu andlaşmaya taraf olmadan bir uluslararası örgütte üye muamelesi görmenin ve onun kararlarına katılmanın anayasa açısından bir aykırılık oluşturup oluşturmadığı sorusuna Hüseyin Pazarcı şöyle bir açıklama getirmektedir: Türkiye’nin İKÖ’yle arasındaki ilişki türünü dış politikanın yürütülmesinde başvurulmuş çeşitli yöntemlerden biri olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Zira dış politikanın yöntemleri yalnızca biçimsel bir araç olan andlaşmalarla sınırlı olmayıp, akla gelebilecek her türlü diplomasi yöntemini de kapsamaktadır. Bu durumda, İKÖ’yle dış politika yürütülürken anayasanın koyduğu cumhuriyetin temel ilkelerine aykırı düşmemek koşuluyla diplomasinin sunduğu bütün olanaklardan yararlanmak yoluna gidilebilecektir. Bu amaçla, İKÖ bünyesinde yapılan andlaşmalara Türkiye katılırken, eğer ilgili andlaşma hükümleri arasında laikliğe aykırı düşme olasılığı bulunan hükümler varsa, bu andlaşmalara, bugüne kadar yapıldığı gibi, “Anayasamız hükümleri saklı kalmak koşuluyla” mealinde bir çekince koymak ve buna uygun bir biçimde andlaşmayı uygulamak olanaklıdır. İKÖ ve İKÖ’ye üye devletlerin bu tür çekincelere itiraz etmemesiyle bu sonuç hukuken sağlanabilecektir. Andlaşmalar dışında, İKÖ’nün kararlarına katılma ya da birtakım kurallarının uygulanması durumlarında da, ilgili karar ve uygulamaların anayasaya aykırı düşme olasılığı bulunanlarına yine bugüne kadar yapıldığı üzere çekince ile katılmak hukuken olanaklıdır.¹⁰

Türk dış politikasının anayasanın temel hükümlerine uygunluğu konusunda bir diğer tartışma da Avrupa Birliği (AB) üyeliği konusunda yaşanmaktadır. Zira, AB’nin üzerinde yükseldiği topluluk hukuku konusundaki içtihat (özellikle Adalet Divanı içtihatları) ve doktrin, gerek topluluk andlaşmalarının gerekse topluluk organlarının ürettikleri işlemlerin iç hukuklara doğrudan etkisi ve uygulanması konusunda hassaslık arz etmektedir.¹¹ Bu bağlamda, Türkiye’nin AB’ye tam üyelik bağlamında, uluslararası ya da ulusüstü bir kuruluşa, kendi egemenlik yetkisini şu veya bu ölçüde devretmesi konusunda anayasal hükümler açısından sıkıntılar yaşayacağı aşikârdır.¹² Zira, 1982 Anayasası’nın egemenlik yetkisini düzenleyen 6. maddesi;

---

dış politikasını da bu ilkenin gereklerine uygun bir şekilde yürütmekte olduğu ve yürüteceği yönündeki vurgusunun bu çelişkiyi ortadan kaldırdığı görüşünde birleşmiştir. 1984’te Kazablanka’da (Fas) yapılan IV. İslam Zirvesi’ne ise Türkiye daha ileri bir adım atarak cumhurbaşkanı düzeyinde katılmıştır ki, bu durum İKÖ’yle ilişkilerde önemli bir dönüm noktasıdır. Zira, zirvede, Cumhurbaşkanı Kenan Evren hem İKÖ’nün başkan yardımcılığına hem de İSEDAK’ın (Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi) başkanlığına getirilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı”, *Yeni Türkiye*, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, Yıl: 1, Sayı: 3 (Mart 1995), s. 388-412; Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, “Ortadoğu’yla İlişkiler (1980-1990)”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. II (1980-2001), 12. bs., Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 127-128; Kemal Girgin, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Programlarında Dış Politikamız: 70 Yılın Panoraması (1923-1993)*, Ankara, 1993, s. 95-110; Gökçen Alpkaya, “Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 46, Sayı: 1-2 (1991), s. 55-68; Gökhan Koçer, *Türk Dış Politikasında İslam: Arafta Olmak ya da Bir Pragmatizm Örneği*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 146-156.

¹⁰ Pazarcı, “Türk Dış Politikası ve Hukuk”, s. 123.

¹¹ Tanör, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, s. 813.

¹² Bu konuda, 1961 Anayasası’nın geçerli olduğu dönemde yapılan ancak bugünün anayasal düzen için de geçerliliğini halen korumakta olan bir çalışma için bkz. İzzettin Doğan, *Türk Anayasa Düzeninin Avrupa*

“Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Türk Milleti, egemenliğini, Anayasa’nın koyduğu esaslara göre yetkili organlar eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması, hiçbir surette belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ kaynağını Anayasa’dan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz.”¹³ demektedir.

Dolayısıyla, Türkiye’nin AB’nin tam üyesi olabilmesi açısından yalnızca bir katılma andlaşmasının yapılması yeterli olmayıp, AB hukukunun Türkiye’de geçerli olabilmesi için AB’nin yetki alanına giren konular bakımından da AB’ye egemenlik yetkisinin kullanımının da bırakılması gerekmektedir. Bu da, Anayasa’nın özellikle 6. maddesi başta olmak üzere birçok maddesinin gözden geçirilmesinin/değiştirilmesinin gereğini ortaya koymaktadır.¹⁴

1.2. Antlaşma Yapma Yetkisi Konusundaki Karar Alma ve Uygulama Mekanizmaları Bakımından Uyulması Gereken Anayasal Sınırlar

Dış politika ile iç hukuk düzeni arasındaki ilişkinin ikinci boyutunu “andlaşma yapma yetkisi konusundaki karar alma ve uygulama mekanizmaları” oluşturmaktadır. Andlaşma yapma yetkisi “görüşme”, “imza” ve “onaylama” aşamalarından kurulu olup, 1982 Anayasası’nda bu yetki yürütme ve yasama organları arasında paylaşılmıştır. Buna göre, “görüşme” ve “imza” aşamaları yürütme organına ait yetkililerdir ve burada inisiyatif esas olarak Dışişleri Bakanlığı’ndadır. “Onaylama” aşaması ise yasama (TBMM) ile yürütme (Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu) arasında paylaşılmış bir yetki ve işlemler sürecidir.¹⁵ Anayasa’nın bu konuda getirdiği temel düzenlemeler 87., 90., 92., 104. ve 105. maddelerde düzenlenmiştir.

“Madde 87

...Bakanlar Kurulu’nu ve bakanları denetlemek; ...savaş ilanına karar vermek; milletlerarası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak

(...)

Madde 90

Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak andlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır.

Ekonomik, ticari veya teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan andlaşmalar, devlet maliyesi bakımından bir yüklenme getirmemek, kişi hallerine ve Türklerin yabancı memleketlerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyla, yayımlanma ile yürürlüğe konabilir. Bu takdirde bu andlaşmalar, yayımlarından başlayarak iki ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin bilgisine sunulur.

Toplulukları Hukuk Düzeniyle Bütünleşmesi Sorunu, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1979.

¹³ T. C. 1982 Anayasası, Madde 6.

¹⁴ Pazarıcı, “Türk Dış Politikası ve Hukuk”, s. 124. Türk dış politikasını yönlendirenler, anayasada yukarıda değinilen türde bir değişikliğin yapılması gerektiğinin bilincinde olmakla birlikte; bunun katılma andlaşmasının yürürlüğe girmesi ve tam üyeliğin gerçekleşmesi aşamasında gerçekleştirilmesi yönünde bir tutum içerisinde görünmektedirler. Nitekim, AB ile halen yürürlükte olan ortaklık andlaşması ilişkisi ve AB’ye katılma görüşmeleri aşamasında Türkiye’nin AB’ye anayasal düzeyde herhangi bir yetki kullanma aktarmasında bulunmasına hukuksal bir gereklilik de yoktur. Bununla birlikte, Türkiye, AB’nin ilk kez 1993 Kopenhag Zirvesi’nde kabul ettiği ve 1995 Madrid ve 1997 Lüksemburg Zirveleri ile geliştirdiği; bir Avrupa devletinin AB üyeliğine kabul edilebilmesi için sahip olması gereken siyasal ve ekonomik koşullara (Kopenhag kriterleri) uymayı 1999 Helsinki Zirvesi’nde kabul ederek, 2001 ve 2004 yıllarında AB’ye uyum yasa paketleriyle anayasada kimi değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. Ancak, bu değişikliklerin de AB’ye egemenlik yetkisini kullanma açısından bir yetki aktarımı niteliği taşıdığı söylenemez.

¹⁵ Tanör, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, s. 818.

Milletlerarası bir andlaşmaya dayanan uygulama andlaşmaları ile kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik veya idari andlaşmaların Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce uygun bulunması zorunluğu yoktur; ancak, bu fıkra göre yapılan ekonomik, ticari veya özel kişilerin haklarını ilgilendiren andlaşmalar, yayımlanmadan yürürlüğe konulamaz.

Türk kanunlarına değişiklik getiren her türlü andlaşmaların yapılmasında birinci fıkra hükmü uygulanır.

Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamaz. (Ek: 7.5.2004-5170/7 md.) Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.

(...)

Madde 92

Milletlerarası hukukun meşru saydığı hallerde savaş hali ilanına ve Türkiye’nin taraf olduğu milletlerarası andlaşmaların veya milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği haller dışında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına izin verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nindir. Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde veya ara vermede iken ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve bu sebeple silahlı kuvvet kullanılmasına derhal karar verilmesinin kaçınılmaz olması halinde Cumhurbaşkanı da, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verebilir.

(...)

Madde 104

...Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni gerektiğinde toplantıya çağırmak,
...Yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Türkiye Cumhuriyeti’ne gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek,

Milletlerarası andlaşmaları onaylamak ve yayımlamak,

Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Başkomutanlığını temsil etmek,

Türk Silahlı Kuvvetleri’nin kullanılmasına karar vermek,

Genelkurmay Başkanı’nı atamak,

Milli Güvenlik Kurulu’nu toplantıya çağırmak,

Milli Güvenlik Kurulu’na Başkanlık etmek,

Madde 105

“Cumhurbaşkanının, Anayasa ve diğer kanunlarda Başbakan ve ilgili bakanın imzalarına gerek olmaksızın tek başına yapabileceği belirtilen işlemleri dışındaki bütün kararları, Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanır; bu kararlardan Başbakan ve ilgili bakan sorumludur.

Cumhurbaşkanı’nın resen imzaladığı kararlar ve emirler aleyhine Anayasa Mahkemesi dahil, yargı mercilerine başvurulamaz.

Cumhurbaşkanı, vatana ihanetten dolayı, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az üçte birinin teklifi üzerine, üye tamsayısının en az dörtte üçünün vereceği kararla suçlandırılır.”¹⁶

Yukarıdaki maddeler çerçevesinde görülmektedir ki, Türk dış politikasının yürütülmesinde, andlaşmaların TBMM’ce uygun bulma yasası çıkarılmasından ya da Bakanlar Kurulu’nca kabul edilmesinden (90. madde) sonra Cumhurbaşkanı’nca onaylanması (104. madde) hukuksal bir zorunluluktur. Ancak, Cumhurbaşkanı bu yetkiyi tek başına değil, Bakanlar

¹⁶ T. C. 1982 Anayasası, 87., 90., 92., 104., 105. maddeler.

Kurulu'yla birlikte ve bir Bakanlar Kurulu karnamesi şeklinde kullanır. Zaten, Cumhurbaşkanı'nın tek başına yapacağı işlemlerin dışındaki bütün kararları Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanır ki (105. madde) andlaşmaları onaylama işlemi de Cumhurbaşkanı'nın tek başına yapabileceği işlemlerden değildir. Parlamenter sistemin mantığı gereği ve Cumhurbaşkanı'nın görevleriyle ilgili işlemlerden dolayı "sorumluluğu kuralı" gereği, asıl sorumluluk sahibi olan Bakanlar Kurulu'nun bu işleme de kurul olarak katılması gerekir.¹⁷

Diğer taraftan, 87., 90. ve 92. maddeler çerçevesinde TBMM'ye verilen "Bakanlar Kurulu'nu denetleme yetkisi ve görevi", "milletlerarası andlaşmaların onaylanması yetkisi", "Savaş hali ilanına karar verme yetkisi" ve bu bağlamda "TSK'nın yabancı ülkelere gönderilmesine ve yabancı ülke askerlerinin Türkiye'de bulunmasına izin verme yetkisi", hükümetin dış politikaya ilişkin icraatlarının denetlenmesi bakımından ve bir kısmının da (örneğin, milletlerarası andlaşmaların uygun bulunması, savaş hali ilanı yetkisi gibi) yasama süreciyle hukuki ve fiili değer ifade etmesi açısından gerçekten önemli görev ve yetkililerdir. Zira, dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesi sırasında, sürece doğrudan veya dolaylı olarak etki etme imkanı tanıyan "denetleme", "uygun bulma", "izin verme" şeklindeki TBMM görev ve yetkileri, TBMM'ye her zaman aynı ölçüde olmasa da dış politikada önemli düzeyde bir etkinlik sağlayabilmektedir. Ancak, Mümtaz Soysal'a göre, dış politikanın belirlenmesinde parlamentoyu etkili gibi kılan bu usullerin tamamı, iş olup bittikten sonra, yürütme fiili durum yarattıktan sonra kullanılabilen bir denetim işlevinden öteye gitmeyen mahiyettedir. Dolayısıyla, Soysal'a göre, başta andlaşmaların uygun bulunması olmak üzere, savaşla ilgili yetkilerin parlamentoya tanınmış olması fiiliyatta pek bir değer ifade etmemekte, sembolik bir değer taşımaktan öteye gitmemektedir.¹⁸

Türkiye'de yasama ile yürütme arasındaki organik bağlantı ve dış politika meselelerinin TBMM'ye gelmesinin çoğunlukla hükümetin inisiyatifi altında olduğu düşünüldüğünde, Soysal'ın eleştirileri önemli ölçüde haklılık payı taşımaktadır. Ancak, yine de, "savaş hali ilanına izin vermek" gibi, hem dış politika hem de iç politika açısından oldukça önemli sonuçlar doğurabilecek türden karar alma süreçlerinde TBMM'ye tanınan görev ve yetkiler, bu kurumu dış politikayla ilgili temel konularda son derece önemli bir noktaya taşımaktadır. Zira, özellikle 92. madde kapsamında TBMM'ye verilen görev ve yetkiler, parlamentoda çoğunluğu oluşturan iktidar partisi ya da iktidarı oluşturan koalisyon partilerinin üyeleri açısından, hükümetin diğer politikalarına çoğu zaman otomatikman verdikleri yasal destekten çok daha farklı bir sürece işaret etmektedir. Durum böyle olunca, en son örneği 1 Mart 2003'te görüldüğü şekilde, 92. madde kapsamında TBMM'ye sunulan bir hükümet tezkeresi¹⁹, iktidar partisinin üyelerinin bir kısmı

¹⁷ Tanör, "Türkiye'de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi", s. 818. Diğer taraftan, Hüseyin Pazarıcı'ya göre, uygulamada bu anayasal kurallara gereği gibi dikkat edilmediği ve birtakım andlaşmaların onaylama işlemi gerçekleştirilmeden imza ile yürürlüğe konulması yoluna gidildiği görülmektedir. Bkz. Pazarıcı, "Türk Dış Politikası ve Hukuk", s. 125.

¹⁸ Mümtaz Soysal, *Dış Politika ve Parlamento: Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 258.

¹⁹ Irak krizi konusunda hükümet tarafından 25 Şubat 2003'de TBMM'ye sunulan ve tam adı "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Yabancı Ülkelere Gönderilmesi ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye'de Bulunması İçin Hükümet'e Yetki Verilmesine İlişkin Başbakanlık Tezkeresi" olan 1 Mart 2003 tezkeresiyle, TBMM'den, gereği, kapsamı, sınırı ve zamanı anayasanın 117. maddesine göre milli güvenliğin sağlanmasından ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yurt savunmasına hazırlanmasından TBMM'ye karşı sorumlu bulunan hükümet tarafından belirlenecek şekilde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Kuzey Irak'a gönderilmesine; etkili bir caydırıcılığın sürdürülmesi amacıyla Kuzey Irak'ta bulunacak bu kuvvetlerin gerektiğinde belirlenecek esaslar dairesinde kullanılmasına ve muhtemel bir askeri hareket çerçevesinde yabancı silahlı kuvvetlere

tarafından da reddedilerek, hükümetin dış politikadaki etkinliği üzerinde sınırlandırıcı bir rol de oynayabilmektedir. Ancak, söz konusu durumun her hal ve şartta böyle olduğunu söylemek de oldukça zordur. Örneğin, Kore Savaşı (1950–1953) örneğinde de görüldüğü üzere, hükümet parlamentoyu devre dışı bırakarak yabancı bir ülkeye asker gönderebildiği gibi²⁰; Körfez Krizi ve Savaşı (1990–1991) örneğinde de görüldüğü üzere, TBMM’nin kendi kararlarıyla 92. maddeye aykırı bir şekilde hükümet lehine bir “yetki devri”ne sebep olabildiği de görülmüştür (Bunun neden böyle olduğu çalışmanın “Dış Politikada Üçüncü Tartışma: Askeri Güç Kullanımı ve Yasamanın Görev ve Yetkileri” başlığında ele alınacaktır).

1.3. Askeri Güç Kullanma Konusunda Alınacak Kararların Hukuki Çerçevesi ve Mekanizmaları Bakımından Uyulması Gereken Anayasal Sınırlar

Dış politika ile iç hukuk düzeni arasındaki ilişkinin üçüncü boyutunu oluşturan “askeri güç kullanma konusunda alınacak kararların hukuki çerçevesi ve mekanizmaları”yla ilgili olarak 1982 Anayasası’ndaki temel hükümler 87. ve 92. maddelerde düzenlenmiştir. Buna göre, savaş ilanına karar vermek TBMM’nin yetkileri arasında yer alıp (87. madde), “milletlerarası hukukun meşru saydığı hallerde savaş hali ilanına²¹ ve Türkiye’nin taraf olduğu milletlerarası

---

mensup hava unsurlarının Türk hava sahasını Türk makamları tarafından belirlenecek esaslara ve kurallara göre kullanmaları için gerekli düzenlemelerin hükümet tarafından yapılmasına, anayasanın 92. maddesi uyarınca 6 ay süreyle izin verilmesi istenmişti. Tezkereyle ilgili olarak 1 Mart 2003 günü TBMM’de yapılan oylamaya 533 milletvekili katılmış ve bunun sonucunda 250 red oyu, 264 kabul oyu, 19 çekimser oy kullanılmıştır. Ancak, anayasanın 96. maddesinde öngörülen karar yeter sayısı olan 268 salt oy çoğunluğuna ulaşamadığı için tezkere kabul edilmemiştir. Konuyu ulusal ve uluslararası hukuk boyutlarıyla ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. Meltem Dikmen Canikoğlu, “Ulusal ve Uluslararası Hukuk Işığında 2003 Tezkere Serüvenine İlişkin Görüşler-Düşünceler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, Sayı: 2 (2007), s. 29-98.

²⁰ Kore’ye asker gönderilmesine ilişkin olarak DP Hükümeti ile muhalefet arasındaki görüş ayrılığının hukuki temellerinde 1924 T. C. Anayasası’nın savaş ilanı yetkisini ve dolayısıyla yurt dışına Türk Silahlı Kuvvetleri’nin gönderilmesi yetkisini TBMM’ye vermiş olmasına rağmen, DP Hükümeti’nin Anayasa’nın hangi hususların savaş ilanı kapsamında olduğunu saymadığını ileri sürerek, savaş ilan edilmeksizin Kore’ye asker gönderme kararı almış olmasında yatmaktadır. DP Hükümeti, Birleşmiş Milletler Andlaşması’nın 39., 41. ve 42. maddelerine göre Birleşmiş Milletler emrine askeri birlik vermenin bir savaş ilanı kararı sayılmayacağını ileri sürerek, Kore’ye asker gönderme kararını savunmuştur. Bu nedenle de DP Hükümeti, muhalefet partisi CHP’nin, asker gönderme kararının Anayasa’nın 26. maddesi uyarınca TBMM’de alınması gerekirken alınmadığı ve bu nedenle bir anayasa ihlali durumunun söz konusu olduğu görüşüne katılmamıştır Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Bülent Şener, *Türk Dış Politikasında Güç Kullanma Seçeneği (1923–2010): Teorik, Tarihsel ve Hukuksal Bir Analiz*, Barış Platin Kitabevi, Ankara, Ocak 2013, s. 589-613.

²¹ “Savaş ilanı” ile “Savaş hali ilanı” kavramları birbirinden farklı kavramlardır. “Savaş ilanı”, savaş halinin başlaması için taraflarca yapılan bildiridir. Bu andan itibaren savaşanlar için savaş hukuku ve savaşanlar ile tarafsızlar arasında tarafsızlık hukuku geçerli olmaya başlar. Bazen savaş ilanı yapılmadan da savaş başlayabilmektedir. “Savaş hali ilanı” ise, 1907 La Haye Sözleşmesi’ne göre, savaşın ilanından itibaren geçerli olan hukuki durumdur. Bu durum taraflar arasında çarpışmaların başlamasıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Savaş hali durumunda diplomatik ilişkiler otomatik olarak kesilmekte, devletler arasındaki andlaşmalar geçersiz sayılmakta veya uygulama imkânı kalmamaktadır. Savaş hali sırasında düşman vatandaşlarının canlarına ve mallarına dokunulması, uluslararası hukuk bakımından yasaklanmıştır. “Savaş hali” 2941 sayılı “Seferberlik ve Savaş Hali Kanunu”nda da tanımlanmıştır. Buna göre, “(Madde 3/6) Savaş Hali: Savaş ilanına karar verilmesinden, bu halin kaldırıldığı ilan edilmesine kadar devam eden süre içinde, hak ve hürriyetlerin

andlaşmaların veya milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği haller dışında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına izin verme yetkisi TBMM’nindir” (92. madde). Öte yandan, “TBMM tatilde ya da ara vermede iken ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve bu sebeple silahlı kuvvet kullanılmasına derhal karar verilmesinin kaçınılmaz olması halinde Cumhurbaşkanı da, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verebilir” (92. madde).

1.3.1. Dış Politikada Üçüncü Tartışma: Askeri Güç Kullanımı ve Yasamanın Görev ve Yetkileri ve Körfez Krizi Örneği

Askeri güç kullanımı konusunda 1982 Anayasası’nda bu şekilde yer alan düzenlemelere karşın, uygulamada bu konuda Türkiye’de siyasal ve anayasal tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Bu konudaki en somut örnekler, Körfez Krizi sırasında²² ve Çekiç Güç’ün görev süresinin uzatılması süreçlerinde, 92. maddenin uygulanması konusunda alınan kararların iktidar, muhalefet, cumhurbaşkanı düzeylerinde yarattığı görüş ayrılıklarıdır.²³

Körfez Krizi sırasında, kriz politikasını Yıldırım Akbulut Hükümeti adına ve yerine yüklenme eğilimi içinde görünen Cumhurbaşkanı Turgut Özal, bu niyetleri doğrultusunda siyasi parti başkanlarını 11 Ağustos 1990’da bir toplantıya çağırması; ancak, liderler bu konuda yetki sahibinin parlamento ve hükümet olduğunu ileri sürerek çağrıyı reddetmişlerdir. Bunun üzerine, TBMM’nin 12 Ağustos 1990 tarihli olağanüstü niteliğindeki 126. Birleşiminde muhalefetin genel görüşme talebi, Anavatan Partisi (ANAP) üyelerinin oylarıyla reddedilmiş ve aynı gün kapalı oturumda gerçekleştirilen müzakereler sonucu 141 red oyuna karşılık 211 kabul oyuyla²⁴ hükümet tezkeresi parlamentoda kabul edilmiştir.²⁵

Bu karardan sonra, TBMM’nin 5 Eylül 1990 tarihli 3. Birleşiminde, hükümete “hudut ve şümülü hükümetçe takdir olunacak şekilde, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunması” konularında izin veren 108 sayılı TBMM kararı kapalı oturumda 136 red oyuna karşılık 246 kabul oyuyla²⁶ kabul edilmiştir.²⁷

kanunlarla kısmen veya tamamen sınırlandırıldığı durumdur.” Bkz. Seferberlik ve Savaş Hali Kanunu, Kanun no: 2941, Kabul tarihi: 04.11.1983, Resmi Gazete, Sayı: 18215, 08.11.1983.

²² Bu kriz sırasında siyasal ve anayasal düzeyde yaşanan tartışmalar için bkz. Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay’ın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s. 116-129.

²³ Çekiç Güç’ün ulusal ve uluslararası hukuktaki zeminiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Baskın Oran, “Uluslararası Hukukta ve İç Hukukta Çekiç Güç’ün Yasal Dayanakları Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 50, Sayı: 3-4 (Haziran-Aralık 1995), s. 257-270.

²⁴ Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 46/1, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, 126. Birleşim (Olağanüstü), (Kapalı Oturum), 12.08.1990, s. 3-36, http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/kapali_oturumlar/12081990_b126m.htm, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013)

²⁵ 107 sayılı TBMM kararı şöyledir: “Irak’ın Kuveyt’i işgali ve sonrası meydana gelen ve ülkemizi yakından ilgilendiren olaylar sebebiyle, Türk Devleti’nin ve Cumhuriyeti’nin varlığını tehlikeye düşürmesi muhtemel gelişmeler karşısında, Anayasanın 117. maddesine göre, milli güvenliğin sağlanmasından ve Silâhlı Kuvvetlerin yurt savunmasına hazırlanmasından Yüce Meclise karşı sorumlu bulunan Hükümete, ülkemize bir tecavüz vukuu halinde derhal mukabele edilmesi maksadına münhasır olarak savaş hali ilânı, silâhlı kuvvetlerin kullanılması, Türk Silâhlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi veya yabancı silâhlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunması konularında Anayasanın 92. maddesi uyarınca izin verilmesi, TBMM’nin 12.08.1990 tarihli 126. Birleşiminde kararlaştırılmıştır.” Bkz. “Güvenliğimizin Sağlanması İçin Silahlı Kuvvetlerin Yurt İçinde ve Dışında Kullanılmasına İzin Verilmesi Hakkında TBMM Kararı”, Karar no: 107, Karar tarihi: 12.08.1990, *Resmi Gazete*, Sayı: 20605, 14.08.1990.

²⁶ Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 47/1, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, 3. Birleşim (Kapalı Oturum), 05.09.1990, s. 2-38, http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/kapali_oturumlar/05091990_b003 m.htm, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013)

²⁷ 108 sayılı TBMM kararı şöyledir: “Irak’ın Kuveyt’i işgal ve ilhak etmesi sonucu ortaya çıkan Körfez Krizi sebebiyle, öncelikle Ortadoğu’da barışın ve istikrarın yeniden tesisini ve ülkemizin muhtemel tehlikelere karşı güvenliğinin idame

108 sayılı kararlar ilgili olarak, “hükümet tezkeresi”nin görüşülmesi sırasında, ana muhalefet partisi olan SHP’nin (Sosyal Demokrat Halkçı Parti) milletvekilleri, TBMM’nin hükümete böyle bir yetki vermesinin “yasama yetkisinin devri” anlamına geldiğini ve “Anayasa’yı tadil niteliği” taşıdığını ileri sürmüşlerdir ve bu saiklerle 107 ve 108 sayılı TBMM kararlarını iptal istemiyle Anayasa Mahkemesi’ne götürmüşlerdir. Ancak, Anayasa Mahkemesi SHP’nin başvurusunu oyçokluğuyla reddetmiştir.²⁸ Son olarak, TBMM, Körfez Krizi’nin savaşa dönüşmesi üzerine, 17 Ocak 1991 tarihli 66. Birleşiminde hükümetin isteği doğrultusunda, “hudut ve şümulü Hükümetçe takdir olunacak şekilde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunması” konularında hükümete izin veren 126 sayılı kararı kabul etmiştir.²⁹

ettirilmesini sağlamak; kriz süresince ve sonrasında hasıl olabilecek gelişmeler istikametinde Türkiye’nin yüksek menfaatlerini etkili bir şekilde kollamak, hadiselerin seyrine göre ileride telafisi güç bir durumla karşılaşmamaya yönelik süratli ve dinamik bir politika izlenmesine yardımcı olmak üzere; lüzum, hudut ve şümulü Hükümetçe takdir ve tayin olunacak şekilde Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına Anayasanın 92. maddesi uyarınca izin verilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 05.09. 1990 tarihli 3. Birleşiminde kararlaştırılmıştır.” Bkz. “Körfez Krizi Sebebiyle, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkeler Gönderilmesine ve Yabancı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulunmasına, Anayasa’nın 92. Maddesi Uyarınca İzin Verilmesine Dair TBMM Kararı”, Karar no: 108, Kabul tarihi: 05.09.1990, Resmi Gazete, Sayı: 20628, 07.09.1990.

²⁸ Anayasa Mahkemesi, SHP’nin başvurusunu şu nedenlerle reddetmiştir: Öncelikle, kanun ve karar ayırımına giden Anayasa Mahkemesi, bu bağlamda 107 ve 108 sayılı kararların birer “kural işlem” olarak kabulüne olanak olmadığını belirtmiştir. Diğer bir deyişle, bu kararların öznel işlem yanı ağır basan, TBMM’nin irade açıklaması biçimindeki özel kuralları olduğundan bahisle belirgin ve öznel öğeler olarak amacı gösterdiğini, dolayısıyla “kural işlem” olamayacağını karara bağlamıştır. İkinci olarak, Anayasa Mahkemesi, 1982 Anayasası’nın 92. maddesinin içerdiği konuları, kanunla düzenlenmesi öngörülen alanın dışında bıraktığını belirtmiştir. Ancak, TBMM’nin izin verme kararı, tamamlayıcı ve bireysel işlem olmaktan çok, ileriye dönük ve kural koyucu özellikte ise; silahlı kuvvet göndermenin kapsam, lüzum ve süresi sınırlanmadan bunun değerlendirilmesi yürütmeye bırakılırsa bu kararın yetki devri niteliğine dönüşeceğini belirten Mahkeme’ye göre, bu tür parlamento kararları yasa değer ve etkinliğinde kabul edilerek yargı denetimine bağlı tutulmak durumundadır. Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi kararında, 107 ve 108 sayılı TBMM kararlarının, kanunla eş değerde ve etkinlikte olmadığından dolayı Mahkeme’nin işin esasına giremeyeceği belirtilmektedir. Bkz. “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkeler Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulundurulmasına Dair Anayasanın 92’nci Maddesi Gereğince Hükümete İzin Verilmesi Hakkında 107 ve 108 Sayılı TBMM Kararlarının Anayasaya Aykırı Olduğu İddiası ile İptali İsteminin Reddine Dair Karar”, Esas sayısı: 1990/31, Karar sayısı: 1990/24, Karar tarihi: 24.09.1990, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=Show&action=karar&id=916&content=, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013). Başkanvekili Yekta Güngör Özden ile üyelerden Ahmet Necdet Sezer, Selçuk Tüzün ve Yılmaz Aliefendioğlu bu karara katılmadıkları için karşı oy kullanmışlardır.

²⁹ 126 sayılı TBMM kararı şöyledir: “Irak’ın Kuveyt’i işgal ve ilhak etmesi sonucu ortaya çıkan Körfez Krizi sebebiyle öncelikle Ortadoğu’da barışın ve istikrarın yeniden tesisi için 678 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin kararını desteklemek ve ülkemizin muhtemel tehlikelere karşı güvenliğinin idame ettirilmesini sağlamak, kriz süresince ve sonrasında hasıl olabilecek gelişmeler istikametinde Türkiye’nin yüksek menfaatlerini etkili bir şekilde korumak ve kollamak, hadiselerin seyrine göre ileride telafisi güç bir durumla karşılaşmamaya yönelik süratli ve dinamik bir politika izlenmesine yardımcı olmak üzere; lüzum, hudut, şümul ve zamanı Hükümetçe takdir ve tayin olunacak şekilde Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine ve yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına, bu kuvvetlerin kullanılmasına Anayasanın 92. maddesi uyarınca izin verilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 17.01.1991 tarihli 66. Birleşiminde kararlaştırılmıştır.” Bkz. “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkeler Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulunmasına, Bu Kuvvetlerin Kullanılmalarına

Bütün bu kararların ilgili çevrelerde tartışılmasının ana nedenini ortada bir “yetki devri”nin bulunup bulunmadığı hususu oluşturmaktadır. Dahası, 126 sayılı TBMM kararından sonra hükümet sözcüsü, Bakanlar Kurulu’nun bu meclis kararının yerine getirilmesinin “zamanını ve gereğini” belirleme konusunda Genelkurmay Başkanlığı’na yetki verdiğini açıklamıştır.³⁰ Bu bağlamda TBMM, Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu ve Genelkurmay Başkanlığı düzeyinde ortaya çıkan bu “yetki devri” sorunuyla ilgili olarak ortaya konulan görüşlerin büyük çoğunluğu anayasaya aykırılık durumu olduğunu tezini savunmuşlardır.³¹ Buna göre, “savaş hali ilanına karar verme”, “TSK’nın yabancı ülkelere gönderilmesine izin verme yetkisi” ve “yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına izin verme yetkisi” TBMM’ye aittir. Bunlara karar veren TBMM’nin bu konulardaki iradesini “yerine getirme yetkisi” ve “görevi” ise yürütmenindir. Oysa, 107, 108 ve 126 sayılı TBMM kararları, yalnız TBMM’ye ait olan bir yetkiyi adeta açık bir bono şeklinde ve toplu bir biçimde yürütmeye aktarmaktadır ki; her durumda tercih hakkı (savaş hali ilanı, asker gönderme ya da asker kabul etme) yürütmeye bırakılmış olmaktadır. Ayrıca, TBMM tatilde veya ara vermede iken, ani bir saldırı durumunda silahlı kuvvetlerin kullanılmasına karar verme yetkisi Cumhurbaşkanı’na da tanınmışken; 107 sayılı TBMM kararı, bu yetkiyi de Bakanlar Kurulu’na aktarmaktadır. Üstelik, hükümete verilen izin ya da yetkinin Genelkurmay Başkanlığı’na aktarıldığının ifade edilmesi de, Türkiye’yi silahlı çatışmaya sokma yetkisinin yalnız TBMM’den Bakanlar Kurulu’na aktarılmasıyla yetinilmediğini, bu yetkiyi anayasa aykırı bir şekilde yüklenmiş Bakanlar Kurulu’nun, bunu askeri otoriteye devretmek gibi daha vahim bir anayasa ihlali girişimi içinde olduğunu da göstermektedir.³²

SONUÇ

Türkiye’de Türk Silahlı Kuvvetleri’nin yurtdışına gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına izin verilmesi noktasındaki dış politika tasarrufları ve uygulamaları, siyasal partiler arasında çoğu kez en hararetli ve tartışmalı konuların başında gelmiştir. Kore Savaşı’na asker gönderilmesinden Körfez Krizi’ne, Çekiç Güç’ün görev süresinin uzatılmasından Irak’ın kuzeyindeki PKK unsurlarına yönelik sınır ötesi operasyonlara kadar birçok kez kamuoyu bu konuları tartışmıştır. Oysa ki, gerek yurt dışına Türk Silahlı Kuvvetleri’nin gönderilmesi, gerekse yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunmasına belli bir durum ve süre için izin verilmesi hem siyaseten hem de hukuken çok önemli kararlardır. Bu tür siyasal kararların hukuksal temellerinin sağlam olması kadar meşruiyetleri de büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Türk dış politikasının oluşturulması ve uygulanması sürecinde iç hukuka uygunluk bağlamında genel olarak bir kurallılık ve kurumsallaşma var olmakla beraber; askeri güç kullanma konusunda Körfez Krizi örneğinde de görüldüğü üzere ortaya çıkan “yetki” ve “yetki devri” sorunu, bu noktada sorunlar yaşanabildiğini göstermektedir. Burada bir yargısal denetim olanağının bulunmayışı/bulunamayışı, ayrıca bir handicap olarak da görülebilir.³³

İzin Verilmesine Dair TBMM Kararı”, Karar No: 126, Karar tarihi: 17.01.1991, *Resmî Gazete*, Sayı: 20758 (mükerrer), 17.01.1991.

³⁰ Tanör, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, s. 823-824.

³¹ Bkz. Hikmet Sami Türk, “Savaş Hali ve Silahlı Kuvvet Kullanma Yetkisi”, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1990, s. 12; Hikmet Sami Türk, “Savaş İçin Yetkiler Yürütme Organında”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1990, s. 12; Bülent Daver, “Anayasa ve Savaş Hali”, *Milliyet*, 17 Ağustos 1990, s. 13; Coşkun Kırca, “Böyle Demokrasi Olmaz”, *Milliyet*, 15 Ağustos 1990, s. 11-12,

³² Tanör, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, s. 826.

³³ Tanör, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, s. 832.

Bütün bu çerçeve dâhilinde, Türk anayasal sistemi açısından, 1876 Kanuni Esasi’sinden başlamak üzere, dış politikada askeri güç kullanımına ilişkin karar verme yetkisinin bütün anayasalarda parlamentoya verilmesinde aslında tarihsel deneyimlerin etkisinin olduğu görülmektedir. Nitekim, Anayasa Mahkemesi eski başkanvekili Yekta Güngör Özden’in de vurguladığı gibi, “...1876 Kanuni Esasi’sinin 7., 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun 26., 1961 Anayasası’nın 66.” ve 1982 Anayasası’nın 92. maddeleri, “başlangıçtan beri Padişah’ın ve TBMM’nin öz yetkisi içinde bulunan işlerin Hükümete bırakılmasının yerinde olmadığını tarihsel yönden de açıklamaktadır.”³⁴

Keza, yine Anayasa Mahkemesi eski üyelerinden Ahmet Necdet Sezer de, bu konuda 1961 Anayasası Kurucu Meclis görüşmelerine atıfta bulunarak, böyle bir düzenleme yapılmasında “...Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’na yetkililerin çoğunun bilgisi dışında yalnızca birkaç kişinin kararı ile sürüklenerek, kendisini bir oldubitti içinde bulması ve 1950 yılında da Kore’ye asker gönderme kararının TBMM toplantıya çağrılmaksızın, Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Milli Savunma Bakanı’nca verilmesi gibi olaylar etken olmuştur.”³⁵ diyerek TBMM’nin savaş ilanına karar verme ve Silahlı Kuvvetlerin kullanılmasına izin verme yetkisinin tarihsel sürekliliğine, biricikliğine ve hayati önemine dikkat çekmiştir.

KAYNAKÇA

“Ahmet Necdet Sezer’in Karşı Oy Yazısı”, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkelere Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulundurulmasına Dair Anayasanın 92’nci Maddesi Gereğince Hükümete İzin Verilmesi Hakkında 107 ve 108 Sayılı TBMM Kararlarının Anayasaya Aykırı Olduğu İddiası ile İptali İsteminin Reddine Dair Karar, Esas sayısı: 1990/31, Karar sayısı: 1990/24, Karar tarihi: 24.09.1990, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=916&content=, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013).

“Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkelere Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulundurulmasına Dair Anayasanın 92’nci Maddesi Gereğince Hükümete İzin Verilmesi Hakkında 107 ve 108 Sayılı TBMM Kararlarının Anayasaya Aykırı Olduğu İddiası ile İptali İsteminin Reddine Dair Karar”, Esas sayısı: 1990/31, Karar sayısı: 1990/24, Karar tarihi: 24.09.1990, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=Show&action=karar&id=916&content=, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013).

³⁴ Bkz. “Yekta Güngör Özden’in Karşı Oy Gerekçesi”, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkelere Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulundurulmasına Dair Anayasanın 92’nci Maddesi Gereğince Hükümete İzin Verilmesi Hakkında 107 ve 108 Sayılı TBMM Kararlarının Anayasaya Aykırı Olduğu İddiası ile İptali İsteminin Reddine Dair Karar, Esas sayısı: 1990/31, Karar sayısı: 1990/24, Karar tarihi: 24.09.1990, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=916&content=, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013).

³⁵ Bkz. “Ahmet Necdet Sezer’in Karşı Oy Yazısı”, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkelere Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulundurulmasına Dair Anayasanın 92’nci Maddesi Gereğince Hükümete İzin Verilmesi Hakkında 107 ve 108 Sayılı TBMM Kararlarının Anayasaya Aykırı Olduğu İddiası ile İptali İsteminin Reddine Dair Karar, Esas sayısı: 1990/31, Karar sayısı: 1990/24, Karar tarihi: 24.09.1990, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=916&content=, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013).

“Yekta Güngör Özden’in Karşı Oy Gerekeşi”, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Yabancı Ülkelere Gönderilmesine ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulundurulmasına Dair Anayasanın 92’nci Maddesi Gereğince Hükümete İzin Verilmesi Hakkında 107 ve 108 Sayılı TBMM Kararlarının Anayasaya Aykırı Olduğu İddiası ile İptali İsteminin Reddine Dair Karar, Esas sayısı: 1990/31, Karar sayısı: 1990/24, Karar tarihi: 24.09.1990, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=916&content=, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013).

Resmi Gazete, Sayı: 17863 (Mükerrer), Tarih: 9.11.1982.

Resmi Gazete, Sayı: 18215, 08.11.1983.

Resmi Gazete, Sayı: 20605, 14.08.1990.

Resmi Gazete, Sayı: 20628, 07.09.1990.

Resmi Gazete, Sayı: 20758 (mükerrer), 17.01.1991.

T. C. 1982 Anayasası, Kanun No: 2709, Kabul Tarihi: 7.11.1982, Resmi Gazete, Sayı: 17863 (Mükerrer), Tarih: 9.11.1982.

ALPKAYA, Gökçen, “Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 46, Sayı: 1-2 (1991), s. 55-68.

CANİKOĞLU DİKMEN, Meltem, “Ulusal ve Uluslararası Hukuk Işığında 2003 Tezkere Serüvenine İlişkin Görüşler-Düşünceler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, Sayı: 2 (2007), s. 29-98.

DAVER, Bülent, “Anayasa ve Savaş Hali”, *Milliyet*, 17 Ağustos 1990.

DOĞAN, İzzettin, *Türk Anayasa Düzeninin Avrupa Toplulukları Hukuk Düzeniyle Bütünleşmesi Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1979.

FIRAT, Melek ve KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, “Ortadoğu’yla İlişkiler (1980-1990)”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. II (1980-2001), 12. bs., Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 124-149.

GİRGİN, Kemal, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Programlarında Dış Politikamız: 70 Yılın Panoraması (1923-1993)*, Ankara, 1993.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı”, *Yeni Türkiye*, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, Yıl: 1, Sayı: 3 (Mart 1995), s. 388-412.

KIRCA, Coşkun, “Böyle Demokrasi Olmaz”, *Milliyet*, 15 Ağustos 1990.

KOÇER, Gökhan, *Türk Dış Politikasında İslam: Arafta Olmak ya da Bir Pragmatizm Örneği*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2003.

ORAN, Baskın, “Uluslararası Hukukta ve İç Hukukta Çekiş Güç’ün Yasal Dayanakları Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 50, Sayı: 3-4 (Haziran-Aralık 1995), s. 257-270.

PAZARCI, Hüseyin, “Türk Dış Politikası ve Hukuk”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 7, No: 2 (Bahar 2008), s. 119-132.

SOYSAL, Mümtaz, *Dış Politika ve Parlamento: Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

ŞENER, Bülent, *Türk Dış Politikasında Güç Kullanma Seçeneği (1923-2010): Teorik, Tarihsel ve Hukuksal Bir Analiz*, Barış Platin Kitabevi, Ankara, Ocak 2013.

TANÖR, Bülent, “Türkiye’de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3. bs., Der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 809-827.

TBMM Tutanak Dergisi, C. 46/1, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, 126. Birleşim (Olağanüstü), (Kapalı Oturum), 12.08.1990, s. 3-36, http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/kapali_oturumlar/12081990_b126m.htm, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013)

TBMM Tutanak Dergisi, C. 47/1, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, 3. Birleşim (Kapalı Oturum), 05.09.1990, s. 2-38, http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/kapali_oturumlar/05091990_b003m.htm, (Erişim tarihi: 1 Eylül 2013)

TORUMTAY, Necip, *Orgeneral Torumtay’ın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

TÜRK, Hikmet, “Savaş Hali ve Silahlı Kuvvet Kullanma Yetkisi”, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1990.

TÜRK, Hikmet Sami, “Savaş İçin Yetkiler Yürütme Organında”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1990.